

HATTAT MEHMET ŞAKİR'E AİT EN'AM-I ŞERİF'İN MUHTEVASI VE YAZMA KİTAP SANATLARI AÇISINDAN İNCELENMESİ¹

Yüstra KARACA²

orcid.org/0000-0002-2258-0857 Geliş Tarihi: 8.12.2021 Kabul Tarihi: 11.01.2022

ÖZ

İslam medeniyetinde Kur'an-ı Kerim'in nüzülü ve akabinde kitap hâline getirilmesi yazının ve kitap sanatlarının gelişimi açısından oldukça önem arz etmektedir. Yazının sanat boyutuna ulaşması, yazıyı süslemek ve muhafaza etmek habibiyle etrafında başka sanatların da gelişmesine yol açmıştır. Tezhip, ebrû ve cilt sanatı başlıca söyleyebileceğimiz örneklerdendir. Kur'an-ı Kerim'in içerisinde çok okunan ayet ve sureler sanatkarlar tarafından yazılıp süslenerek farklı dua mecmualarının oluşmasına sebep olmuştur. Bunlar *En'am-ı Şerif*, *Evrad-ı Şerif* ve *Delâ'il-i Hayrât* diye isimlendirilen yazma kitaplardır. Bu eserler günümüzde özel koleksiyonlarda, müze ve arşivlerde muhafaza edilmektedir. Henüz gün yüzüne çıkarılıp araştırılmamış çoğu eser zikrettiğimiz alanların vitrin ve raflarında incelenmeyi beklemektedir. Bu makalede, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi Kitap ve Hat Koleksiyonu'nda mevcut olan Hattat Mehmet Şakir'e ait bir *En'am-ı Şerifi* (Env. Nr:101-0183), yazma kitap sanatları ve muhtevası açısından inceleyerek, eser üzerinden bu dua mecmuaları tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yazma Eser, Kitap Sanatları, Müze, En'am, Sure

ABSTRACT

INVESTIGATION OF HATTAT MEHMET ŞAKIR'S EN'AM-I ŞERİF IN TERMS OF THE CONTENT AND MANUSCRIPT BOOK ARTS

Revelation of the Qur'an and turning it into a book is very important for the development of calligraphy and book arts in Islamic civilization. The artistic dimension of its writing has led to the emergence of other arts around it due to the decoration and protection of the writing. Illumination, marbling and binding are the main examples. The suras, which are widely read in the Qur'an, were written and decorated by the artists, causing the formation of different prayer collections. These are the manuscripts called En'am-ı Şerif, Evrad-ı Şerif and Delâ'il-i Hayrât. These works are kept in private collections, museums and archives today. In this article, an En'am-ı Şerif (Inv. Nr:101-0183) by Calligrapher Mehmet Şakir, which is in the Sabancı University Sakıp Sabancı Museum Book and Calligraphy Collection, is examined in terms of artistic manuscripts and its content and these prayer collections were tried to be introduced through the work.

Keywords: Manuscript, Book Arts, Museum, En'am, Surah

¹ Bu makale, Kadim Akademi'nin düzenlemiş olduğu 7. Genç Akademisyenler Sempozyumunda bildiri olarak sunulan metnin güncellenmiş hâlidir (2021).

² Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları Programı Yüksek Lisans Öğrencisi, yusra.krc34@gmail.com

Giriş

Belirli zamanlarda mânevî bir görev olarak düzenli şekilde âyet, esmâ-i hüsnâ veya duâların okunmasına *virid* denilmektedir (Ayverdi, 2010). Bu âyet, esmâ ve duâların bir araya getirilmesiyle oluşturulan dua kitaplarına ise Evrad-ı Şerif adı verilmiştir. Evradlar genellikle belirli tarikatlar tarafından kendilerine özgü olarak oluşturulmuştur. Bu sebeple evradlar içerik olarak farklılık gösterebilmektedir. Allah'ı çokça zikrederek dua etmenin faziletlerine inanılarak okunan evradlar, bazı tasavvuf ehilleri tarafından nafilâ ibadet değerinde görülmüştür. “Evradla ilgili düzenli bilgiler ihtiva eden en eski ve en geniş kaynak. Ebu Tâlib el Mekki'nin (ö 386/996) *Kutû'l kulûb* adlı eseridir” (Kara, 1995).

Muhtelif dua ve salavat-ı şerifelerden oluşan diğer bir dua kitabı ise *Delail'ül Hayratlardır*. Evradlar gibi delailerin de belirli gün ve vakitlerde okunması makbul görülmüştür. Farklı tarikatların kendilerine has delaileri mevcuttur. Ancak en yaygın olarak bilinen ve okunan *Delail'ül Hayrat*, Muhammed b. Süleyman Cezûlî'ye aittir. “Şâzeliyye tarikatının Cezûliyye kolunun kurucusu olan Şeyh Cezûlî'nin bu risalesi müridleri arasında bir tarikat evradı olarak çok okunmuş ve dolayısıyla çok sayıda istinsah edilmiştir” (Uludağ, 1994).

Kur'an-ı Kerim'e verilen hürmet doğrultusunda seçili ayet ve dualardan oluşan *En'am-ı Şerif*, *Delail'ül Hayrat* ve *Evrad-ı Şerif* gibi sanatlı yazmalar, İslam kültür ve medeniyetinde geniş bir yere sahiptir. Bu dua kitapları, mensup olduğu medeniyetin, sanatlı yazmalar alanında en güzel örneklerini oluşturmaktadır. “Bir ulusun kültürünü oluşturan bilim, sanat, coğrafya, edebiyat, sosyolojik durum vb. gibi olgular hakkında bizlere bilgiler veren geçmiş ile gelecek arasında köprü oluşturan el yazmaları; bizler için ilmi bir mirastır” (Çetintaş ve Coşkun Çelik, 2019). “Yazma eserler gerek muhteviyatı gerekse estetik özellikleri yönünden kültürel birikimimizin taşıyıcıları konumundadır. Varisi olduğumuz bu birikimden tam anlamıyla yararlanabilmenin yolu öncelikle ona hak ettiği kıymet ve özveriye göstererek sahip olduğu önemi lâyıkıyla kavrayabilmekten geçmektedir” (Babaarslan, 2016).

Her yazma eser bilimsel değerinin yanı sıra, kullanılan yazı karakterleri, süsleme unsurları ve illüstrasyonları ile sanatsal, ayrıca tarihe belgelik etmesi açısından da son derece önemlidir. Yazma eserlerin çoğu, başlı başına bir sanat alanı olan cilt, hat, minyatür, ebrû ve tezhip süslemelerin birleşiminden oluşmuştur. Bu değerlerin her biri yazmalarla estetik bir görsellik kazandırmış ve içerdiği değerli bilgilerin yanı sıra eserlerin birer sanat yapıtları olmalarını da sağlamıştır (Akın ve Keş, 2017).

“İslam kültür ve medeniyetinde sanatların dayandığı temel olan Kur'an-ı Kerim, güzel sanatlara ait muhteva ve formun ilk ve en önemli modelini teşkil eder” (Baysal, 2010). Kur'an-ı Kerim'de yer alan En'am suresi, Müslümanlar tarafından çok okunup yazılmıştır. “Bazen tek başına bazen de diğer sure ve dualarla birlikte müstakil cüzler hâlinde “en'am-ı şerif” adı altında yazılmıştır” (Memiş, 2021). “Bilhassa Osmanlı sanatkârları en'am-ı şeriflerin yazılması, tezhip edilmesi ve ciltlenmesi hususunda ince zevk ve hünerlerini göstermişler, bu alanda İslam sanatlarının en güzel örneklerini vermişlerdir” (Işık, 1995). En'am-ı şerifler sanat özelliklerinin yanı sıra çok okunan kitaplar arasında yer aldığı da bilinmektedir. Özer Soysal (2010), *Osmanlı'da Neler Okundu, 'Kütüphane Kurumu' Nasıl Algılandı, Kurumlaşan 'Gelenek' Yoksa 'Kütüphane Kültürü' müydü?* adlı çalışmasında, Osmanlı dönemi muhalefat listeleri incelendiğinde bulunan kaynaklarda çok okunan kitaplar olarak en'am-ı şeriflerin de olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde İsmail E. Erünsal (2019), *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri* kitabında, 15. ve 17. yüzyıl Osmanlı döneminde kadınların neler okuduğuna dair yaptığı araştırmada, tereke kayıtlarında ekseriyette olan kitapların Mushaf ve en'am-ı şerifler olduğundan bahsetmektedir. Öyle ki yazar, diğer okunan kitapları ele alırken “Mushaf ve En'âmdan başka kitaplar” diye ayırım yapmaktadır.

En'am-ı Şerif'in Hattat ve Müzehhibi

Sakıp Sabancı Müzesi, Kitap Sanatları ve Hat Koleksiyonunda bulunan 101-0183 envanter numaralı *En'am-ı Şerif'in*, hattatının vefat yılından yola çıkılarak XIX. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu söylenebilir. Eserin hattatı Mehmed Şakir, müzehhibi ise Ahmed Ataullah'tır.

Yaprak 112a'da mevcut olan talik hatla yazılmış hilye-i şerifte "Ketebehû es-Seyyid Mehmed Şakir" (bkz. Görsel 1) imzası yer almaktadır. Hattat Mehmed Şakir için *Türk Hattatları* kitabında Şevket Rado (1984) şunları nakletmektedir:

Laz Ömer Vasfi diye tanınan Hattat Ömer Vasfi Efendi'nin talebesidir. Daha çok 'Baltacı Hafız' diye tanınırdı. Birinci sınıf hattatlardan, hatta Laz Ömer değerinde olduğu kaydediliyor. İri cüsseli bir adammış. H. 1250 (M.1834) senesinde Hicaz'da ölmüştür. Ben bu zatın aynı cilt içinde En'am ve Yasin sureleriyle başlayan Delâilini gördüm. Yazısı pek güzeldi. İçi çok süslü ve zengin tezyinatı rokoko tarzının görülmemiş ölçüde ve hiçbir ötekine benzemeyen örnekleriyle doluydu.

Son Hattatlar kitabında ise Mahmud Kemal İnal (1970 S. 377); "Hafız Mehmed Şakir Efendi, Baltacı 'Hafız namı ile ma'ruf, Laz Ömer şakirdanından katur ve kavi heykel olub 1250'de Hicaz'da vefat ettiğini' Habib Efendi söylüyor. Yazısını görmedim. Ömer Vasfi şakirdanından olması, güzel yazdığına sened ittihaz olunmazsa da delil olabilir." demiştir. Hattat Mehmet Şakir'e ait çok detaylı bilgi maalesef mevcut değildir.

Yaprak 111b'de sure başı formunda "Zehhebehû es-Seyyid Ahmed" imzası bulunmaktadır (bkz. Görsel 2).

Eserin döneminden müzehhib Hezargradî zâde Seyyid Ahmed Ataullah olduğu anlaşılmaktadır. Süheyl Ünver



Görsel 1 Eserdeki hattat imzası, Ketebehû es-Seyyid Mehmed Şakir (Digital SSM) (v. 112a)



Görsel 2 Eserdeki müzehhib imzası, Zehhebehû es-Seyyid Ahmed (Digital SSM) (v. 111b)

(1955), *Hezargradî zâde Seyyid Ahmed Ataullah Biyografisi ve Eserleri* başlıklı yazısında şu sözlerle bu tespiti doğrulamıştır: "Faideli bilgileri hafızasında tutmakla meşhur, zihinde Türk tezyinat ve yazı sanatının adetâ ayaklı Ansiklopedisti olan hattat İsmail Hakkı Altunbezer de, Seyyid Ahmed diye meşhur olanın Hezargradî zâde Seyyid Ahmed olduğunu tevsik etmiştir."

XIX. yy. İstanbul'unda yaşayan ve eser verip öğrenci yetiştiren sanatkarlar içinde en önemlisi *Hezargradîzâde Seyyid Ahmed Atâullah* Efendi'dir. XVIII. asrın ikinci yarısıyla XIX. asrın ilk yarısında yaşayan Ahmed Atâullah Efendi, *rokoko* üslûbunu Osmanlı - Türk karakteriyle yoğurarak imkânların elverdiğince mahallî hale getirmeye çalışmış bir müzehhibimizdir. Doğum ve ölüm yılları bilinmediği için, eserlerindeki imza tarihlerinden yola çıkarak yaşadığı dönemi tesbit edebiliyoruz. Dublin'de (Chester Beatty Library, İS 1581) bulunan 1221/1806 tarihli Mehmed Emin İzzetî'nin yazdığı mushafın başarılı bezemesi Atâullah Efendi'nin elinden çıktığına göre, sanatkarımız bu tarihten evvel yetişmiş bir müzehhibtir.

Aynı şekilde Atâullah Efendi'nin hayatı hakkındaki bilgilere de, eserlerinde görülen imzalarından ulaşabiliyoruz. Mesela 1252/1836 tarihli mushafın (İÜK. A.57) ferağ kaydında yer alan: "*Hezargradîzâde Esseyyid Ahmed Atâullah Ser-Mücellidân-ı Hassa*" imzasından, babasının Bulgaristan'daki Deliorman Bölgesinde bulunan, tarihteki ismiyle Hezargrad, bugünkü adıyla Razgrad'da olarak bilinen şehirde doğduğu anlaşılmaktadır. Kendisi herhalde İstanbul'da doğmuş ve muhtemelen Enderun'da yetişmiş olmalıdır. Tezhip sanatında bir üslûp ortaya koyacak derecede hüner sahibi olan Atâullah Efendi'nin, yine imzasından yola çıkarak, Sultan II. Mahmud (salt. 1808-1839) devrinde Saray'da mücellid-başısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihten on yıl sonra bezediği ve Sultan Abdülmecid'in saltanatına tesadüf eden 1262 /1846 tarihli bir başka mushafdaki (TİEM. 477) imzasından

aynı vazifeye bu yıllarda da devam ettiği anlaşıyor. Atâullah Efendi, Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin 1237/1821 tarihli *hurde ta'lik* hilye kalıbını kullanarak mükemmel birkaç *zerendûd* hilye hazırlamıştır. Bu başarısı sebebiyle kendisine “*Hattî*” mahlasının verildiği 1237/1821 tarihli diğer bir hilyesindeki imzasında (TSMK. HS. nr.21/219) görülmektedir “*Hezargrâdîzâde Esseyyid Ahmed Hattî*”. Müzehhipler içinde böyle bir taltifin şimdiki kadar başka birine verildiğini bilmiyoruz. Atâullah Efendi, bugün “*Atâyolu*” veya “*Pesend Yolu*” olarak adlandırılan ve esasî fırça tarama üslubuyla tabii çiçek desenlerine dayanan bir tarzın sahibidir (F.Ç.Derman, 2013).

Müzehhib Ahmed Ataullah Efendi'nin hattatlar arasında maharetiyle ünlenmesi, Saray'da mücellidbaşı olması ve eserlerindeki imzalar hasebiyle kendisi hakkında belirli malumatlara erişmek mümkün olmuştur.

Hattat Mehmet Şakir'e Ait En'am-ı Şerif'in Sanat Özellikleri

Menşei Fransa olan rokoko sanatının, XIX. yy. Osmanlı Dönemi'nde etkisi oldukça fazla görülmektedir. Ancak Türkler bu sanatı doğrudan aldıkları gibi kendi tarzlarına göre de üsluplaştırmışlardır. Ataullah Efendi de kendine has üslubunu oluşturan sanatçılardan. İncelemiş olduğumuz *En'am-ı Şerif* bu rokoko tarzının en güzel örneklerini taşımaktadır. Müzehhib, eserin unvan sayfaları rokoko tarzında gül ve natüralist çiçek desenleriyle serbest formda süslemiştir. Aynı form sûre ve hizip başı süslemelerinde de görülmektedir. Müzehhib, bu kısımlarda tasarımını tekrarlamaktan kaçınmış, farklı renk ve motifler kullanmıştır. Eserin genel olarak yazısı nesih hattıdır. Sûre ve fasıl başları ise rikâ' hattı ile yazılmıştır. Ayrıca sülüs formu içinde gubari hattı (y. 82a) ve talik hattı da eserde bulunan diğer yazı çeşitleridir (Bkz. Görsel 8) “Kitabın cildinin ruganı iç kapakları özgündür. Cilt muhtemelen kötü şartlarda kalmış, özgün dış kapakları korunamayıp, 20. yüzyıl başında yenilenmiştir” (Tanındı ve Aldemir Kilercik, 2012).

Eser Kur'an tilavetinden önce okunan bir dua ile başlamaktadır (y.1b – 2a). Duanın başladığı kısım unvan sayfası formundadır. Süslemelerin bulunduğu kısmın zemini yapıştı-

ma varak altınla bezenmiştir (bkz. Görsel 3). Desen etrafı “U” şeklinde (bkz. Görsel 4) dar ve geniş cetvelli ara suyu ile çevrelenmiştir. Geniş olan cetvel, ikili geçme formunda zencerek motifi üzerine iğne perdahı işlenmiştir. İkili geçmelerin ortası mavi-pembe tonlarında renklendirilmiştir. Bu ara suyunun iç ve dış kısmında zemini siyah renkte, üstüne beyaz noktalarla süslenmiş dar cetvelli ara suyu bulunmaktadır. Zencerek formunun iç kısmında rokoko üslubunda, gölgeli, pembe renkte akant yaprakları kıvrılmıştır. Bu formun içerisinde “hâzâ yakrau kable tilaveti'l-kur'ân” yazılı dua başlığı yer almaktadır. “Bezemenin tepesinden yukarı doğru çıkan bağlanmamış serbest çıkışlı barok tarzı stilize çiçek motifleri yapılmıştır” (Ocakdan, 2019).

Daha sonra eser Fatıha ve En'am (y. 2b-3a) sûreleriyle devam etmektedir. Bu sayfalar serlevha formundadır. Eserin diğer



Görsel 3 Unvan Sayfası Başlığı (Digital SSM) (v. 1b)



Görsel 4 Unvan Unvan Sayfası Başlığı (Ocakdan, 2019, s.181)

unvan sayfalarına nazaran süslemeler daha farklı renklerde. Beyaz, mavi ve kırmızı renkler kullanılmıştır. Durak süslemeleri de aynı renk tonlarındadır. Besmele keşidelerinin üzeri ve serlevhanın taç kısımları natüralist çiçek süslemeleriyle bezenmiştir. Rokoko üslubunda çiçekli ve oldukça renkli bir bezeme söz konusudur. Simetrik ve iki boyutlu bir çizim olmasına rağmen sanatkar, tasarımına derin bir görünüm vermiştir. Mimaride çeşme süslemelerinde görülen mermer üzeri rokoko işlemlerine benzemektedir (bkz. Görsel 5).

Eserin sûre ve fasıl başlarında görülen farklı renkteki bezemeler aynı çeşitlilikle durak süslemelerinde de görülmektedir (bkz. Görsel 6).

En'am sûresinin akabinde çeşitli sûre ve dualar bulunmaktadır. Yaprak 63b.-66b arası Esmâ-i Hüsnâ, yaprak 67a-69a arası Esmâ-i Nebî yer almaktadır. Altıgen petek formunda çizilmiş, oval kareler içinde isimler yazılmıştır. Çevresi altınla cetvelenmiş olup, mavi-bordo zemin üzerine beyaz renkte ara suyu ile süslenmiştir. Genel olarak isimlerin bulunduğu sayfalar sade süslemelerle bezenmiştir. Yaprak 81b'de İsm-i Celal başlıklı, daire içinde dört yarım daire ve bir daireden oluşan geometrik form yer almaktadır. Bu dairelerin içi küçük karelerle bölünmüş şekilde içlerinde "Ya Allah" yazmaktadır (bkz. Görsel 7). Yaprak 82'da simetrik olarak dört adet İsm-i Nebî ve ortasında Allah lafzı bulunmaktadır. Her Muhammed isminin dal harfinin içinde dört büyük melekten (Cebrail, Azrail, İsrâfil, Mikail) birinin isimleri yer almaktadır.

Çaryâr-ı güzîn isimleri (Ebubekir, Osman, Ali, Ömer), dua ve yazılar mevcuttur. Yaprak 82b'de "Hâzâ şekl-i mühr-i Nübüvvet-i Resûl" yazılı başlık ve damla formunda altın zemin üzerinde Hazret-i Muhammed'in erkek evlatlarının isimleri yazmaktadır. Onun çevresinde besmele ile başlayarak ihlas suresi yazılıdır. Damla formunun dışı çiçeklerle süslü, Peygambere ve Hazret-i Fatıma'ya övgü sözleri yer almaktadır. En alt kısımda ise iki daire bulunmaktadır. Bu dairelerin içinde "Hazret-i Kasım" ve "Hazret-i Abdullah" isimleri yer alır. Yaprak 83'de "Hâzâ mühr-i Nübüvvet-i Resûl bi şekli'l-ahir" başlıklı hilye formunda bir sayfadır. Sayfanın göbek kısmında Hazret-i Peygamber'e övgü sözleri, onun etrafında "La ilahe İllallah, Es Sadık, El Emin, El Melik, El Mübin" şeklinde dairesel ifadeler vardır. Daire formunun her köşesinde küçük daireler içinde on iki imamdaki dördünün isimleri (el-imam el-Bâkır, el-imam Cafer es-Sadık, el-imam Musa el-Kâzım, el-imam Ali en-Nâki) yer almaktadır. Yaprak 83b bir önceki sayfa formunun aynısıdır. Bu sayfanın başlık kısmında "Müher-i Cafer es-Sadık" yazılıdır. Ortada iç içe üç daire bulunmaktadır. En iç dairede altın zemin üzerine ihlas sûresi, onun çevresine besmele ile ayet ve kelime-i tevhid, en dış dairede kelime-i tevhid ve peygamber isimleri yazılıdır. Etrafı çiçek desenleriyle bezenmiştir. Ortada bulunan dairenin köşelerinde küçük dört adet daire yer almaktadır. Bunların içinde ise İmam Muhammed el-Mehdi, İmam

Görsel 3
Fatiha ve Enâm Su-
releri (Digital SSM)
(v. 2b-3a)



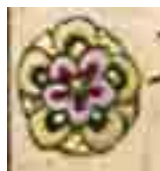
Görsel 6
Unvan Muhtelif
Sayfalardaki Durak
ve Bölüm Başları
(Digital SSM)



(v. 69b)



(v. 61b)



Görsel 7

Mühr-i İsm-i Celâl (Digital SSM) (v. 81b)



el-Askeri, eş-Şehid el-Hamza, Hz.İbn-i Abbas, yaprak 84'ada makulî tarzında yazıyla "Allah'a Bakan Göz" manasında "Ayn Alâ Allah", onun dışında küçük bir daire içinde "Enes bin Malik" ve dandanlı bir kapalı form içinde "Tevekkeltü Alâ Allah" yazılıdır. Etrafı çiçek süslemeleriyle bezenmiştir (bkz. Görsel 8).

Yaprak 84b'de Kabe-i Şerif ve Mekke-i Mükerrreme, yaprak 85'ada ise Ravzatü'n Nebi (Hazret-i Peygamber'in kabri) tasvirlenmiştir (bkz. Görsel 9).

Küçük detaylar hâlinde minber, sakal-ı şerif, mihrab tasvirleri vardır. Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere, En'am ve Delail kitaplarında sıkça rastlanılan tasvirlerdendir. Yaprak 85b'de başlık kısmında Hazret-i Peygamber'in "Livaü'l Hamd" diye isimlendirilen sancığı vardır (bkz.

Görsel 8

Ayn Alâ'Allah Mührü (Digital SSM) (v. 84a)

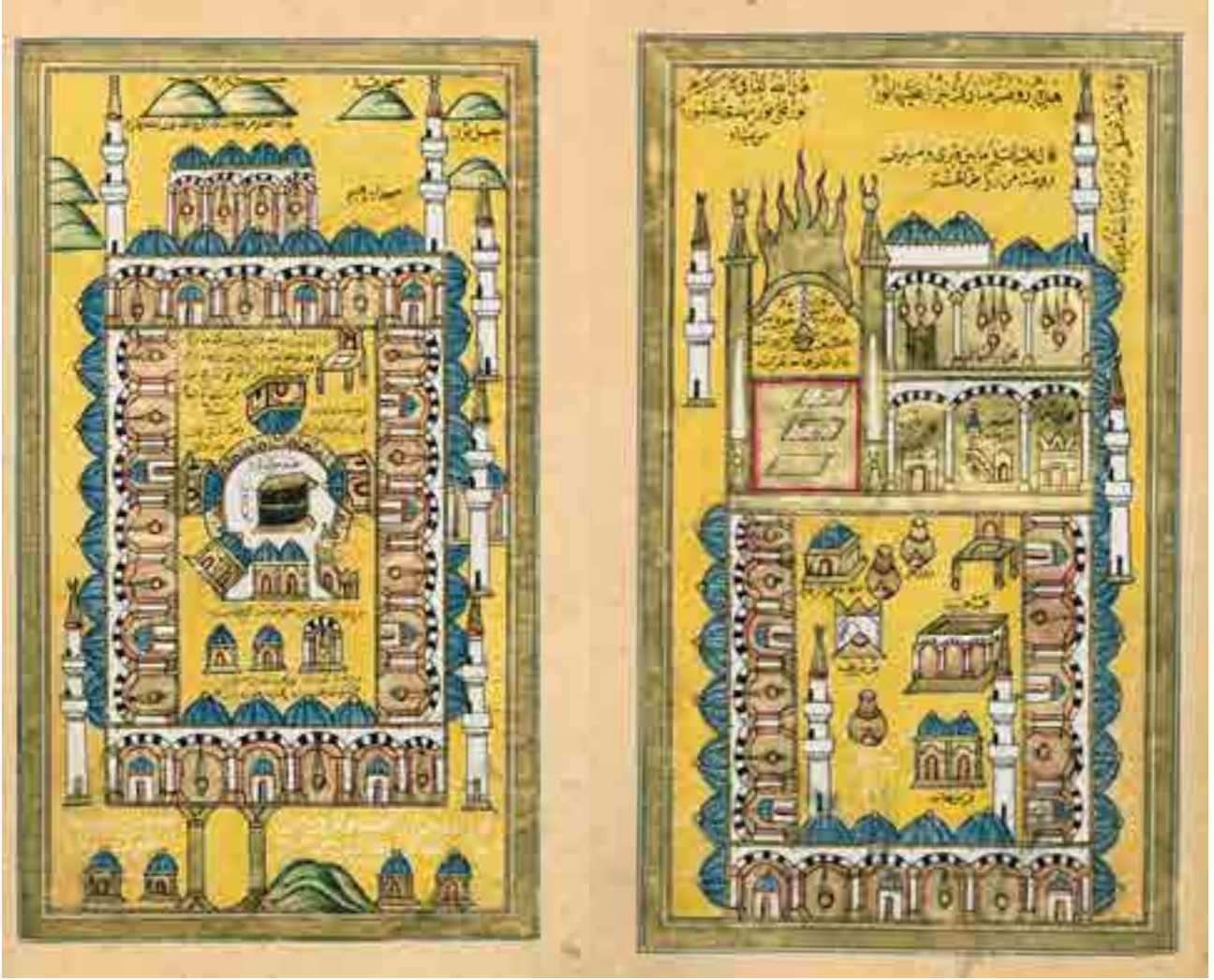


Görsel 12). Hazret-i Peygamber'e övgü sözleri, sancak üzerinde besmele, kelime-i tevhid, alt kısmında ise tesbih-i şerif ve misvak tasvir edilmiştir. Yaprak 86'ada Hazret-i Muhammed'in sancığı, iki yanında torunları Hazret-i Şehid Hüseyin ve Hazret-i Hasan'ın sancakları tasvir edilmiştir. Sancakların etrafında Fetih ve Furkan sûresinden ayetler, Rabbena Atine duası yazılıdır.

Yaprak 86b'de "Şekl-i Gül-i Muhammed" tasviri mevcuttur. "Peygamberin Gülü", eski deyimle "Verd-i Muhammedî" ya Âl-i Ab'ây³ yahut da aşere-i mübeşşereyi temsil eder (Aksel, 2010). Sayfada yer alan gül üzerinde Allah lafzı ve İsm-i Nebi, yapraklarında ise aşere-i mübeşşere isimle-

3 Hz. Peygamber'i ve yakın akrabasından belli kişileri ifade eden, daha çok Fars ve Türk edebiyatında kullanılan bir tabir (Uludağ, 1989).

Görsel 9
Kabe-i Şerif ve
Ravzatü'n Nebi
Tasvirleri (Digital
SSM) (v. 84b-85a)



ri yer alır. “Osmanlı sanatında natüralist akımın başından itibaren görülen gül, en yaygın ve en sürekli çiçek çeşidi olmuştur. Hazret-i Muhammed’in sembolüdür” (Demiriz, 1986). Yaprak 87a’da Tuba ağacı⁴ resmedilmiştir. Yaprak 87b “Hâzâ Miftahül Cennet” (Cennet Anahtarı) başlıklı unvan tezhipli, cennet anahtarı duası yer alır. Eserin ilk bölümlerindeki unvan sayfalarıyla aynı süsleme tarzındadır. Bura-ya kadar sıralamış olduğumuz sayfalar tasvir ve süslemeleri açısından oldukça zengin ve önem arz etmektedir. Ayrıca sayfa içeriğindeki detaylara değinilmesinin sebebi eserin muhtevasının anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Eser talik hatla yazılmış hilye-i şerife ile son bulmaktadır (y.112a).

4 Tübâ müslüman milletlerin kültür, sanat ve edebiyatında kökü Hz. Peygamber’in makamı olan “vesîle” cennetinde, dalları en üstten alta doğru bütün cennet tabakalarına ulaşacak şekilde tasavvur edilen ağaçtır (Uzun, 2012).

Hattat Mehmet Şakir’e ait bu *En’am-ı Şerif*’te yer alan tasvir-lere, Osmanlı dönemi sanatlı el yazmalarında sıkça rastlanmaktadır. Sanatkârlar inançları doğrultusunda, kültürel birikimlerini bu eserlerle ortaya koymuşlardır. İslam dininde resmin yasak olması hasebiyle gelişen tasvirler, kutsal emanetleri, Kur’an ayetlerini, Hz. Muhammed’in özelliklerini içeren metinsel görsellere dönüşmüştür.

Hattat Mehmet Şakir’e Ait En’am-ı Şerif’in Muhtevası

Eser Kur’an tilavetinden önce okunan bir dua ile başlamaktadır (y.1b – 2a). Daha sonra sırayla şu sûreleri içermektedir; Fatiha (y. 2b), En’am (y. 3a), Yasin (y. 25a), Duhan (y. 30b), Fetih (y. 33a), Rahman (y. 37b), Vakıa (y. 41a), Mülk (y. 44a), Nebe (y. 46b), Duha (y. 48a), İnşirah (y. 48b), Tin (y. 49a),

Alak (y. 49b), Kadir (y. 50b), Beyyine (y. 50b), Zilzal (y. 51b), Aidiyat (y. 52a), Karia (y. 52b), Tekasaür (y. 53a), Asr (y. 53a), Hümeze (y. 53b), Fil (y. 54a), Kureyş (y. 54a), Maun (y. 54b), Kevser (y. 54b), Kafirun (y. 55a), Nasr (y. 55b), Leheb (y. 55b), İhlas (y. 56a), Felak (y. 56a), Nas, (y. 56b). Sûre başlıklarında ayet sayıları da yer almaktadır. Örneğin “Sûretü'l Felak Hamse Ayet” (Felak Sûresi Beş Ayet). Sûrelerin devamındaki sayfalarda “Ayat el-Hıfz”, Kur'an sonlarında bulunan çeşitli dualar, Haşr Sûresi'nin son ayetleri, “Esmâ-i Hüsnâ”, “Salavat-ı Münciye”, “Esmâ-i Nebî”, “Salavat-ı Makbul”, “Salavat-ı Muradiyye”, “Salavat-ı Şerife”, inkar edenlere cevaplar (hâzâ cevab-u sual el-münkirin), belirli zamanlarda edilen dualar, “Hâzâ Hatm-i Kur'an-ı Azim”, “Hâzâ Münacat”, bir önceki başlıkta bahsettiğimiz “Hilye-i Şerif”, “Sancak-ı Şerif” ve tasvirleri içeren sayfalar, “Hâzâ Miftah-ül Cennet” (cennet anahtarı duası), “Hizbul Nevevi duası”, “Kur'an Harfleri”, “Hizbul Bahr duası”, “Hizbul Şazeli”, “Hizb-i Abdül Kadiri”, “Mühr-i Nübüvvet duası”, muhtelif dualar, “Hazret-i Ömer'in duası”, “Nur duası”, “Hazret-i Nebi duası”, “İstiğfar duası”, Hazret-i İbrahim'in soyunu ifade eden bir sayfa ve hilye-i şerifile eser sonlanmaktadır. Genel olarak *En'âm-ı Şerifler* En'am sûresi ile başlayarak belirli sûre ve duaları içerirler. Ancak bu eser çok kapsamlı olarak hazırlanmış, çeşitli özel dualara, belirli tarikat ehillerinin dualarına, Hazret-i Peygamber'in özelliklerine, değerli eşyalarına, Delailü'l Hayrat dediğimiz salavatlardan oluşan dua kitaplarının içerisinde yer alan salavat-ı şerifelere yer verilmiştir.

Bütün bu dua ve metinlerin içeriğinin detaylarını bu makede izah etmek mümkün olamayacağı için *En'âm-ı Şeriflerin* adını aldığı En'am sûresinin muhtevasını şöyle özetleyebiliriz: “En'am sûresinin fazileti hakkında nakledilen rivayetlere göre Hz. Peygamber, sûrenin tamamının kendisine bir defada nazil olduğunu ve kalabalık bir melek topluluğu tarafından dünyaya uğurlandığını ifade etmiştir” (Işık, 1995). “Bu sûre, Fatıha suresinde yer alan “Alemlerin Rabbi” ifadesinin geniş bir şekilde açıklaması mahiyetindedir. Sûrenin asıl konusu, yaratıcının isbatı ve tevhidin delillerini ortaya koymaktır. Yani, bir anlamda tevhidin bütün delillerinin bu sûrede yer aldığını söylemek mümkündür” (Feyizli, 2007). “Bundan önceki sûrelerde de tevhid inancı söz konusu edilmiş, ancak bu sûrede mesele çok yönlü olarak ele alınmış, dinin temel ilkeleri ve özellikle ulûhiyyet konularında yanlış görüşler ileri sürmenin, dolayısıyla Allah'a iftira etmenin çirkinliği gözler önüne serilmiştir” (Işık, 1995).

En'am-ı Şerif İçerisindeki Mühür ve Dualar

İslam inancında koruyucu nitelikte sayılan tılsım, dua ve mühürler vardır. İncelemiş olduğumuz *En'âm-ı Şerif'te* yer alan mühürler (y. 81b 'Görsel 7', y. 82a 'Görsel 8', y.82b, y.83a, y.83b, y.84a) koruyucu ve şifa kaynaklı olduğuna inanılan mühürlerdendir. Bu mühürler aynı şekil ve formda başka dua kitaplarında da görülmektedir. “Tılsımlı mühürler, bir otorite sembolü olmanın yanı sıra, kişiyi kötülük, felaket ve hastalıktan koruyabilen bir işaret rolü üstlenir. Dolayısıyla, kişinin seçkin konumunu destekleyen bir araç niteliğindeki bu mühürler, bir yandan da kişinin kendi dilek ve istekleri doğrultusunda bir işlevsellik kazanırlar” (Gruber, 2020). Belirli dua ve mühürlerin hatta Hz. Peygamber'in hilyesini kişi üzerinde yahut evinde bulundurması durumunda korunma, şifa ve bereket sebebi olunacağına inanılmıştır. Savaşlarda askerlerin üzerinden ceplerde taşınacak boyutlarda dua kitapları ve koruyucu muskalar çıkmıştır. Ayrıca şifa taşları, tılsımlı gömlekler diye tabir edilen, üzerlerinde bu dua ve mühürlerin bulunduğu eşyalar da kullanılmaktadır. “Şifa taşları, İslami örneklerinin 12. yy.dan 20. yy.a kadar uzanan geniş bir zaman dilimine yayıldığı görülmektedir. Şekil ve yazı tekniği bakımından hemen ayırt edilebilen örnekler bulunduğu gibi, form, yazı ve süsleme olarak ayırt edilmesi güç olabilen örnekler de mevcuttur” (Perk ve Paksoy, 2011).

Eser içerisinde yer alan birkaç mühür aynı formda başka bir dua kitabında da görülmektedir (Bkz. Görsel 10-11). Christiana Gruber, *Her Derde Deva: Lilly* Kütüphanesi'ndeki *Osmanlı Resimli Dua Kitabı* adlı çalışmasında bu mühür örneklerine rastlamaktayız. Hattat Mustafa el-Üsküdarî'ye ait eserin unvan sayfasının en'am suresiyle başladığı, içerisinde muhtelif dua ve sûrelerin ayrıca Osmanlıca metinlerin yer aldığından bahsedilmektedir.

Osmanlı döneminde itibarlı sanatlardan olan hakkâklık, ahşap, mermer, taş ve madeni cisimler üzerine yazı kazıma işlemidir. O dönemde özellikle esnaflar arasında mühür hakkâklığı oldukça yaygındır. Devlete ait ve resmi işlerde kullanılan mühürlerin dışında, tılsımlı mühürlerin de yapıldığı bilinmektedir (Kuşoğlu, 1997).

Evliya Çelebi, 17. yüzyılda kaleme aldığı ünlü Seyahatname'sinde, İstanbul'da o dönemde taş ve gümüşten mühürler ve tılsımlar üre-

Görsel 10

Lilly Kütüphanesinde yer alan eserin (Gruber, 2020), "İsm-i Celal Mührü" (sağda) ve "İsm-i Azam Mührü" (solda), Hattat Mehmed Şakir'e ait eserin, y. 81b (Görsel 7) ve y.84a (Görsel 10)'da yer alan mühürlerle benzer formdadır.



Görsel 11

Lilly Kütüphanesinde yer alan eserin (Gruber, 2020), "Mühr-i Nübüvvet" (solda) ve Hattat Mehmed Şakir'e ait eserin, "Hâzâ mühr-i Nübüvvet-i Resûl bi şekli'l-ahir" (sağda) başlıklı sayfa (y. 83a). (Digital SSM)



ten çok sayıda hakkâk bulunduğunu belirtir. Bu kişiler, muhtelif şekiller ve sihirli kareler içerisine Kur'an'dan ayetlerin yerleştirilmiş olduğu tılsımlar hazırlıyordu. Peygamberlik Mührü ve İsm-i Azam Mührü gibi özel tılsımlar da yapıyorlardı (Gruber, 2020).

Dua, bilindiği üzere Allah'a yalvarma, istek ve taleplerini niyaz etme eylemidir. İslam kültüründe yaşamın ve inancın merkezi Kur'an-ı Kerim'dir. Buna binaen insanlar Kur'an'da yer alan ayetlerle yaşamlarını şekillendirmiş ve bu yönde eserler vermişlerdir. "Biz Kur'an'dan, inananlar için, şifa ve rahmet olacak şeyler indiriyoruz"(17/82). Bu ayet-i kerimede Kur'an'ın şifa kaynağı olduğu açıkça belirtilmiştir. Beydavî, tefsirinde bu ayeti "Hem ruhâni marazlara,

hem de cismâni hastalıklara şifadır" şeklinde açıklamıştır (Feyizli, 2007). Bu ayete benzer nitelikte birçok ayet mevcuttur. Hattatlar tarafından çokça yazılıp belirli kurum ve kuruluşlara ihtiyaca binaen asılmış olan levhalar da şifa kaynağı olan eserlerdendir. "İslam itikadına göre, tedavi etmek insanlardan, şifası ise Allah'dan beklenir. Bu sebeple eskiden hastahanelere, şifahanelere, devrin eczahânesi demek olan attar (aktar) dükkanlarına "Ya Şafi" (Ey şifa veren Allah), "Hüveş Şafi" (Şifa veren ancak O Allah'dır), "Bismillahiş-Şafi" (Şifa veren Allah'ın adıyla) gibi yazı levhalarının asılması adetti" (M.U.Derman, 2019).

Şifa kaynaklı olduğuna inanılan, ayet ve hadislerle dayanan bu mühür ve duaların, ancak Allah'ın yardımı ile fayda sağlayabileceği, gerçek anlamda şifanın O'ndan istendiği unutulmamalıdır (Berk, 2003).

Sanatlı dua yazmalarından *En'am-ı Şerif*, *Evrad-ı Şerif*, *dela'il'ül hayrat*, *münacat* ve *hizbler*, İslam geleneğinde oldukça önem arz etmektedir. Bu dua kitaplarının içerisinde en dar kapsamlı olan hizbler; maddî ve mânevî isteklerin Allah'a arz edilmesi için düzenlenmiştir. Tarikat ehillerine ait olarak oluşturulan bu hizbler hem tarikat mensupları hem de halk tarafından okunmuştur. "Hizbler genellikle düzenleyenin adıyla veya başladığı kelime ile yahut hangi maksat için düzenlenmişse onunla anılır" (Uludağ, 1998). Hattat Mehmet Şakir'e ait *En'am-ı Şerif*'in içinde yer alan, "Hizbul Nevevi" (y. 90a), "Hizbul Bahr" (y. 94a), "Hizbul Şazeli" (y. 97b), "Hizb-i Abdül Kadiri" (y. 101b) duaları bu hizblere örnektir.

Şazeli'nin Allah'tan gelen bir ilhamla yazıldığına ve ism-i a'zamı ihtiva ettiğine inanılan "hizbü'l-Bahr"i özellikle denizde güvenle yolculuk yapmak için okunur. Bu hizbin okunması hâlinde en tehlikeli fırtınaların bile sakinleştiği kabul edilir. Rivayete göre Şazeli tertip ettiği hizbin tesirini anlatmak için, "Bu hizb Bağdat'ta okunsaydı Moğollar orasını işgal edemezlerdi" demiştir. Hizb okuyanlar büyük saygı gösterdikleri hizbleri ünlü hattatlara yazdırmış ve özenle saklamışlardır. Bu bakımdan hizbler edebî değerleri ve yüksek hikmetler içermelerinin yanında yazı, cilt ve tezhip sanatı bakımından da değer taşır (Uludağ, 1998).

Edebi şiir türünde olan diğer bir dua çeşidi ise münâcâtlardır. Bu şiirler bestelenerek, Allah'a yakarış ve niyazla söylenen metinlerdir. Hattat Mehmet Şakir'e ait *En'am-ı Şerif'te*, y. 77a ve y. 105a 'da "Münâcât" başlıklı iki farklı dua yer almaktadır.

Esas itibariyle münâcâtlar günahkârlık ve pişmanlık duygularının dile getirildiği şiirlerdir. Günahkâr bir kulun Allah'ın inâyetinden başka sığınabileceği yer olmadığından münâcâtlarda Allah'ın bağışlayıcılığını ifade eden rahîm, rahmân, gaffâr, muîn, settâr, kerîm gibi isim ve sıfatlarından sıkça söz edilir. O'nun mağfiret sahibi oluşuna dair âyet ve hadisler telmih veya iktibas yoluyla zikredilerek af için bir dayanak aranır. Hz. Peygamber'in ümmetine şefaate edeceğinden hareketle Allah'ın günahkâr kullarını habibinin hürmetine bağışlaması istenir (Macit, 2006).

Daha önceki başlıklarda tanımladığımız delail'ül hayratlar, salavatlardan oluşan dua kitaplarıdır. Hattat Mehmet Şakir'e ait *En'am-ı Şerif'te* "Salavat-ı Münciye" (y. 66b), "Esmâ-i Nebî" (y. 67a), "Salavat-ı Makbul" (y. 69a), "Salavat-ı Muradiyye" (y. 69b), "Salavat-ı Şerife" (y. 69b), başlıklı muhtelif salavat duaları yer almaktadır.

Sonuç

Hattat Mehmet Şakir'e ait *En'am-ı Şerif*, kitap sanatları yönünden çok detaylı, muhtevası açısından ise oldukça geniş anlamlar taşıyan bir eserdir. Makalede, eserin sanat ve muhtevasına dair bütün içerikleri ele almak mümkün olamayacağı için eser genel özellikleri ile tanıtılmaya çalışılmıştır. Yazmanın cildi, tezyinatı ve hattının incelikleri, dönemin gelenekli sanatlarının boyutunu gözler önüne sermektedir. Ayrıca muhtevasına bakıldığında İslam dininin bazı önemli değerlerinin sembolik olarak işlendiği görülmektedir. Kabe-i Şerif, Ravzatü'n Nebî, gül-i Muhammedî, mühr-ü şerîf, livâü'l-hamd, tûbâ ağacı, sakal-ı şerîf, misvak, tesbih-i şerîf minyatürleri ve bu sayfalar içerisinde yer alan detaylar bunun en güzel örnekleridir.

Her biri başlı başına bir eser olan; *En'am-ı Şerif*, *Evrâd-ı Şerif*, *Dela'il-i Hayrat*, *hizb* ve *münacatların* hepsinin, incele-

miş olduğumuz *En'am-ı Şerif'te* yer alması eser için ayrıca önemli bir özelliktir.

Bu örnekler sosyolojik açıdan da önem arz etmektedir. Osmanlı toplumunda bu dua mecmualarının hikmetleri ve taşıdığı değerlere binaen çok okunmuş ve yazdırılmıştır. Çeşitli dua, ayet, salavat ve mühürleri içeren bu dua kitaplarının rağbet görmesinin sebebi koruyucu ve şifa kaynağı olduğuna inanılmasıdır. Bu sanatlı yazmaların merkezi Kur'an-ı Kerim, hadis ve sünnetlerdir. Bugün de evlerimizde bazı dua kitapları bulunmaktadır. Ancak içerisindeki muhtelif dualar, salavatlar ve tasvirlerle bakıldığında en'am-ı şerifler bugünkü dua kitaplarına nazaran daha kapsamlı ve zengindir.

Türkiye yazma eserler koleksiyonu açısından şüphesiz çok zengin bir birikime sahiptir. Bu zenginlik içerisinde yer alan sanatlı el yazmaları kültür mirasımız açısından kıymetlidir. Ancak birçok eser henüz araştırılıp incelenmemiştir. İslam kültür ve medeniyetinin yazılı belgelerinden olan bu eserlerin değerinin bilinmesi, gerekli araştırma ve koruma yöntemlerinin uygulanması, bütün bu konular üzerinde halkın bilgilendirilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

Akın, K. ve Keş, Y. (2017). 15.yy. Avrupa ve Osmanlı el yazmaları kitaplarında yazı, süsleme ve tasarım anlayışı. *Yıldız Journal of Art And Design*, 4(2), 104-127.

Aksel, M. (2010). *Türklerde dini resimler* (B. Ayvazoğlu, haz.). İstanbul: Kapı Yayınları.

Ayverdi, İ. (2010). *Misalli* Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Babaarslan, G. (2016). Bir yazma eserler kataloğunda bulunması gereken nitelikler ve Arnavutluk Devlet Arşivleri Osmanlı Yazmalar Kataloğu'nun bu açıdan incelenmesi. *Journal of Turkish Language and Literature*, 2(2), 1-18.

Baysal, A. (2010). Mushaf tezyinatının tarih içindeki gelişimi. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, (3), 365-386.

Berk, S. (2003). Osmanlı tılsım mühürleri. *P Dünya Sanatı Dergisi*, 29, 23-31.

- Çetintaş, Ö. ve Çelik Coşkun, B. (2019). Milli Kütüphanede bulunan bazı yazma eserlerin unvan ve ketebe sayfası üzerinden incelenmesi. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 9 (1) , 23 - 20.
- Demiriz, Y. (1986). *Osmanlı kitap sanatında naturalist üslupta çiçekler*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Derman, F. Ç. (2013). Osmanlı İstanbul'unda bezeme sanatı. *Osmanlı İstanbulu I : I. Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 495-509). İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi / Kültür A. Ş.
- Derman, M. U. (2019). Yazı sanatımızda tabâbet. Ömrümün bereketi 2 içinde (s. 27-32). İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Erünsal, İ.E. (2019). *Osmanlı kültür tarihinin bilinmeyenleri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Feyizli, H. T. (2007). *Fezû'l Furkan Kur'an-ı Kerim Meali*. İstanbul: Server Yayınları.
- Gruber, C. (2020). *Osmanlı-İslam sanatında tapınma ve tılsım* (E. Gökbaran, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Işık, E. (1995). "Enâm Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 169-170). C. 11. İstanbul: TDV Yayınları.
- İnal, M. K. (1970). *Son hattatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kara, M. (1995). "Evrâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 533-535). C.11. İstanbul: TDV Yayınları.
- Kuşoğlu, M. Z. (1997). "Hakkâklık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 204-205). C.15. İstanbul: TDV Yayınları.
- Macit, M. (2006). "Münâcât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 563-565). C. 31. İstanbul: TDV Yayınları.
- Mehmed Şakir. (19. yy.). *Enâm-ı Şerif* [Elyazma Kitap]. Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul. Digital SSM: Sakıp Sabancı Müzesi Arşiv ve Araştırma Alanı'ndan erişilebilir.
- Memiş, M. (2021). Sanatlı yazma kitaplardan Enâm-ı şerifler ve özellikleri. *Hat Sanatı ve Hattatlar: Sadırlardan Satırlara* içinde (s. 85-99). İstanbul: Divan Kitap.
- Ocakdan, B. (2019). *Sabancı Müzesi Kitap Sanatları ve Hat Koleksiyonundan seçilmiş Enâm-ı Şeriflerde müzehhep unvan sayfalarının tezhip sanatı açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Perk, H. ve Paksoy, İ. G. (2011). *Duanın sudaki gizemi: Şifa tasları*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Rado, Ş. (1984). *Türk hattatları*. İstanbul: Yayın Matbaacılık.
- Soysal, Ö. (2010). Osmanlı'da Neler Okundu, 'Kütüphane Kurumu' Nasıl Algılandı, Kurumlaşan 'Gelenek' Yoksa 'Kütüphane Kültürü' Müydü?. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 50(2), 163-175.
- Tanıncı, Z. ve Aldemir Kilercik, A. (2012). *Sakıp Sabancı Müzesi Kitap Sanatları ve Hat Koleksiyonu*. İstanbul: Mas Matbaacılık.
- Uludağ, S. (1989). "Âl-i Abâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 306-307). C. 2. İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (1994). "Delâilü'l Hayrât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 113-114). C. 9. İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (1998). "Hizb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 182-183). C. 18. İstanbul: TDV Yayınları.
- Uzun, M. İ. (2012). "Tübâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (s. 317-319). C. 41. İstanbul: TDV Yayınları.
- Ünver, S. (1955). *Ustası ve Çırağıyla Hezargradlı Zâde Ahmed Ataullah Hayatları ve Eserleri*. İstanbul: Tege Laboratuvarı Yayınları